

Дмитро Лошик,
студент IV курсу факультету історії,
політології та національної безпеки
СНУ ім. Лесі Українки

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ГОРОДИЩ X–XIV СТ. ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ ЗА КАРТАМИ ГЕНШТАБУ РСЧА – «250-МЕТРОВОКАМИ» ТА ДАНИМИ П. О. РАППОПОРТА

У статті зроблено спробу порівняти городища X–XIV ст. Волинської землі за картами Генштабу РСЧА та схемами П. О. Раппопорта. Результати отримані під час даного дослідження в котре підкреслюють цінність карт Генштабу РСЧА – «250-метровок» як джерела для дослідження городищ Західної Волині.

Ключові слова: городище, укріплення, схема, вал, рів, карти Генштабу РСЧА.

На території Волинської землі відома значна кількість городищ X–XIV ст., які слугують об'єктом дослідження з II пол. XIX ст. до наших днів. На сучасному етапі вивчення фортифікації Західної Волині існує чимало проблем, які потребують подальшого вирішення.

В історіографії прийнято вважати, що детально проблемою вивчення городищ X–XIV ст. Волині, їх топографією, характером оборонних укріплень в 50–60 роках XX ст. займався П. О. Раппопорт. Ним вперше було обстежено та досліджено сотні городищ, встановлено їх приблизну хронологію, нарисовано сотні схем, розрізів та реконструкцій [2].

Деякі останніх років, дослідники під час вивчення городищ, використовують нове джерело – карти генштабу РСЧА, яке допоможе вирішити ряд проблем, котрі ставилися на порядок денний, як на початковому етапі вивчення укріплень, так і сьогодні [3].

В останній чверті XIX ст. (1886–1900 рр.) Імперська топографічна комісія здійснювала геодезичну зйомку територію Волинської губернії та лише наприкінці 30-х рр. XX ст. (до 1939 р.) Вище геодезичне управління видало близько 20 тис. листів топографічних карт різноманітних масштабів – від 1:50000 (т. зв. «карти РСЧА 500-метровки») до 1:10000, беручи за основу карти часів Російської імперії. Одними із таких були карти масштабу 1:25000, («250-метровки»), які є досить цінним джерелом, адже з них можна отримати відомості про основні характеристики городища: його місце розташування, розмір, площу, форму, стан збереженості, наявність валів і ровів та ін. [3; 4].

Особлива цінність топографічних карт Робітничо-селянської Червоної Армії (далі РСЧА) «250-метровок» полягає у вирішенні проблеми первісного місцерозташування городищ певної території, можливості отримання інформації про укріплення, які не збереглися до нашого часу або не введені в науковий обіг, а також збереження зовнішніх морфологічних ознак городищ: форма укріплень за плановою приналежністю; розмір городищ; товщина, функціональність та рівень збереженості валів та ровів; наявність на майданчику городища (або поряд) слідів в'їзду, веж, колодязів, умовних западин або підвищень.

Об'єктом даного дослідження являються карти Генштабу РСЧА масштабу 1:25000 та схеми деяких городищ котрі в 60-х рр. XX ст. розробив П. О. Раппопорт.

Складові частини городищ на картах масштабу 1:25000 («250-метровки») позначені наступними топографічними знаками:

- *вал* – у вигляді суцільної горизонтальної лінії, від якої відходять численні насічки, спрямовані в бік схилу;
- *рів* – у вигляді двох паралельних суцільних ліній, від яких відходять насічки, спрямовані у бік заглиблення;
- *підвищення (стіжок)* – у вигляді замкнутої горизонтальної лінії у формі кола, квадрата та ін., від зовнішнього боку якої відходять насічки, розташовані на протилежних краях лінії.
- *западина* – у вигляді замкнутої горизонтальної лінії у формі кола, від зовнішнього боку якої відходять насічки, розташовані на протилежних краях лінії.

Ці позначення вичерпно ілюструють розміри та форму городищ пропорційно масштабу, їхнє розташування відносно рельєфу та наземних об'єктів [3].

Городище в м. Луцьк (кв. 29-18-V). Дане городище відноситься до складного типу, яке складається з дитинця та окольного міста. Використовуючи схему городища за П. О. Раппопортом (рис. 1) та карту відповідного квадрату (рис. 2), можна прослідкувати чимало спільного. Дитинець (Верхній замок) розташований на мисі, який підіймається над заболоченою заплавою р. Стир, площадка дитинця по периметру оточена однією лінією укріплень (валом та ровом), приблизний розмір якої – 110×100 м. На карті із західної сторони зображено в'їзд на дитинець городища, на схемі в'їзд проходить через одну із трьох веж (західну) [6, с. 67].

З південного заходу до дитинця прилягає другий укріплений майданчик – окольне місто (Нижній замок), розмір якого становить – 360×170 м. За схемою, з південно-західної (напільної) сторони, площадка обведена дугоподібним в плані ровом. З півдня окольне місто захищене р. Стир. П. О. Раппопорт зазначає наступне: «На планах XVIII ст. прослідковується протяжність рову по напрямку вулиць» [6, с. 67]. На карті 1886-го року рів зображено лише із східної сторони; з південної простежується вал. Станом на 60-ті рр. XX ст., рів Нижнього замка зберігся лише з південної сторони, ділянка валу – з південно-східної.

До окольного міста із заходу примикає третій укріплений майданчик, який по всьому периметру захищений ровом, а із заходу та півдня річкою Стир, із півночі річкою Глушець.

Городище в с. Горзвин (кв. 29-18-A). Городище відноситься до групи волинських городищ, які не залежать від рельєфу місцевості та мають штучно надану їм округлу форму. Укріплений майданчик діаметром 50 м знаходиться в східних околицях населеного пункту, посеред заплави р. Черногузки.

На схемі П. О. Раппопорт (рис. 3) зображає рів по периметру всього городища, вал знаходяться тільки з напільної (південної) сторони, висота якого становить 3 м. В західній частині у вигляді замкнутої горизонтальної лінії із насічками у формі кола, виражено круглий пагорб висотою 1,2 м [6, с. 48].

На карті (рис. 4) городище обведене ровом зі всіх сторін крім західної, і валом по всьому периметру. В центральній частині укріплення, картографом зображено вал у формі концентричного півкола, зверненого на захід. В північній частині видимі сліди можливого пагорба, зображеного у вигляді замкнутої лінії без видимих насічок, аналогічне підвищення нарисоване на схемі.

Городище в с. Городище-2 (кв. 29-18-Г). Укріплення відноситься до складно-мисового типу, розташоване в західній околиці населеного пункту, поблизу с. Чаруків, на останці правого берега р. Полонки.

На схемі (рис. 5) чітко зображено рів, який проходить по периметру городища та відділяє його від прилеглої території. Проміжний рів ділить укріплення на два окремих майданчики: західний (мисовий) – розміром 65×55 м, обведений ровом та позбавлений валів; східний – розміром 60×75 м, захищений ровом, а з напільної та бічних сторін – валом. Східна частина (напільна) городища захищена валом, через яку проходив в'їзд, про що свідчить прорив валу обох майданчиків. Станом на 60-ті рр. XX ст. вал східного майданчика обплив та не має чітко окреслених контурів [6, с. 57].

На карті (рис. 6) городище зображене посеред заболоченої місцевості у вигляді суцільної лінії, без відповідних насічок, які позначають вали та рови. В східній частині городища, картограф нарисовав помітний прорив, який швидше за все відображає в'їзд на укріплення.

Городище поблизу с. Коршів (кв. 29-18-B). Дане городище відноситься до складного типу, розташоване на лівому березі р. Черногузки поблизу с. Коршів.

На схемі (рис. 7) чітко видно, що городище складається із двох укріплених частин – дитинця та окольного міста. Дитинець розміром 65×55 м захищений зі всіх сторін (крім південної, яку оперізує р. Черногузка) ровом, вал відсутній [6, с. 60]. З північної сторони дитинець обведений ще одним, заплившим ровом.

Окольне місто по периметру укріплене ровом (у східній частині помітні сліди ще одного рову), а з напільної, західної та східної сторін обведене частково запливним валом (станом на другу пол. XX ст.). З північної сторони, поміж валом та ровом помітний розрив (шириною близько 20 м), через який в свій час проходив в'їзд на городище [6, с. 60].

На карті (рис. 8) городище позначене у вигляді суцільної горизонтальної лінії, від якої відходять численні насічки, спрямовані в бік схилу, які позначають вал. Поселення за формою овальне, знаходиться посеред заболоченої місцевості, з південної та східної сторони протікає р. Черногузка. З південно-західного боку прослідковуються сліди рову, в'їзд на городищі позначений з південної сторони. Картограф відзначив, що на городищі станом на кінець XIX ст. знаходився фруктовий сад та будівлі, а з північної сторони примикає забудова.

В 60-х рр. XX ст., під час археологічних досліджень під керівництвом П. О. Раппопортом та впродовж 1980-х – 1990-х рр. під керівництвом С. Д. Панишка стане зрозуміло, що Коршівське городище відноситься до складного типу, в плані має грушоподібну форму, дитинець відповідатиме приблизній формі та лініям укріплень які нарисовані на карті РСЧА; територія, котра примикає до городища з півночі та зображена у вигляді горизонтальних прямих, з часом стане об'єктом дослідження та виявиться що в давньоруський час виконувала функцію окольного міста [5; 6, с. 60].

Городище в с. Шепель (кв. 28–18–Z). Укріплення мисового типу, яке знаходиться над заболоченою місцевістю, на правому березі р. Сарни.

За схемою (рис. 9) майданчик городища розміром 140×160 м, обведений по периметру ровом та валом, за формою округлий, із південної та східної сторони має прямолінійні контури. Вал, висота якого становить 5–6 м збережений з напільної та південної сторін, з північної та західної сторін майже не прослідковується. Зі східної сторони знаходився в'їзд та сліди ще одного рову [6, с. 55].

На карті (рис. 10) дане укріплення знаходиться у західній околиці, та позначене відповідним нанесенням, що позначає лінію укріплення. На городищі прослідковуються сліди забудови. Картографом станом на 80-ті рр. XIX ст., досить добре зображена однакова ширина валу та рову. На час обстежень П. О. Раппопорта частина валу із західної сторони була частково зірвана, ширина рову становила 22 м. В'їзд розташований із західної сторони та являє собою прорив валу, ідентичний зображенню на схемі.

Городище поблизу с. Борочиче (кв. 30-17-V). Городище «волинського типу» (укріплення, форма яких проміжна між колом та квадратом) розташоване на плоскій, сильно заболоченій місцевості, в заплаві р. Липа.

За даними П. О. Раппопорта, городище в плані має дещо правильну округлу форму, обведене по периметру потужним валом та додатково укріплене ровом [6, с. 55].

На карті городище розташоване на правому березі р. Липа, на захід від населеного пункту з відповідним написом: «Стар. Укріпл.». Поселення в плані має овальну форму, укріплене валом та ровом.

Із західної сторони прослідковуються сліди ще однієї лінії укріплень та залишки валу із східної. В центрі майданчика та з напільної сторони картографом зображені незрозумілі лінії з насічками трикутної форми. Сліди в'їзду на жаль відсутні.

П. О. Раппопорт не розробив схеми для даного городища, однак карта доповнює дані станом на 60-ті рр. XX ст. та дозволяє ознайомитися із точним місцем розташування поселення, його розміром, лінією укріплень, рівнем збереженості валів та ровів станом на кінець XIX ст.

Городище в с. Жидичин (кв. 28-18-I). Городище мисового типу, має овальну витягнуту форму (20×60 м) та знаходиться на мисі берега р. Стир.

За схемою (рис. 12) городище укріплене по периметру валом, а зі східного боку – дугоподібним в плані ровом, через який проходить в'їзд. Із західної сторони городище огинає р. Стир. [6, с. 38].

На карті (рис. 13) городище знаходиться на лівому березі річки Стир, в південних околицях населеного пункту. Зображене в плані овальним за допомогою трьох дугоподібних, концентричних ліній, які позначають вал та рів. Місце розташування даного городища дещо відрізняється від даних П. О. Раппопорта, адже на схемі р. Стир огинає городище із західної сторони, а на карті – із східної.

Городище поблизу с. Одереди (кв. 28-19-І). Городище «волинського типу» (укріплення, форма яких проміжна між колом та квадратом) розташоване поблизу с. Одереди на невисокій терасі над заболоченою низовиною.

На схемі (рис. 14) городище за формою наближене до квадрату, із західної, південної та східної сторін має округлі контури. Діаметр площадки становить 42 м. По периметру поселення оточене ровом (глибина близько 2 м) та валом (висота 2,5 м). З північної, південної та західної сторін частково збереглися залишки зовнішнього валу. До городища із східної сторони примикає заболочена місцевість. В північно-західній частині городища прослідковуються сліди лійкоподібної ями (діаметром 10 м, глибина 2 м), яка в давньоруський час слугувала колодязем [6, с. 53]. На городищі присутні два помітних прориви валу – із північно-західної та південно-західної сторін, через які проходив в'їзд. Із західного боку помітні сліди прориву через лінію укріплень, можливо залишки не добудованого третього проїзду.

На карті (рис. 15) городище зображене посеред заболоченої місцевості, на північ від населеного пункту, поблизу с. Дерно. Майданчик городища наближений до квадрату, з північної, східної та південної сторін має округлі контури. Лінія укріплень зображена у вигляді трьох концентричних ліній із насічками. Із південної сторони до городища веде в'їзд.

Зображення картографа не дозволяє порівняти городище зі схемою П. О. Раппопорта за рівнем збереженості валів, ровів, ями та слідів в'їзду, внаслідок дотримання загальноприйнятих норм щодо зображення укріплень.

Городище в с. Мельниця (кв. 27-18-Д). Городище відноситься до групи волинських городищ, які не залежать від рельєфу місцевості та мають штучно надану їм округлу форму. Майданчик городища округлий в плані, плоскої форми, розміром 240×210 м.

За схемою (рис. 16) городище по периметру обведене лінією укріплень, із західної сторони захищене р. Мельниця. Збереження валу станом на 60-ті рр. ХХ ст. відмінне: з північної сторони прослідковуються сліди заплившого валу, з південної сторони найбільш збережений відрізок (висота близько 4 м), вал зі східного боку менше виражений та значно нижчий від південного. Сліди рову помітні із західної та північної сторін. З південної, напільної сторони проходить ще одна лінія укріплень, значно менша за розмірами від внутрішньої. Окремо в'їзд на схемі городища не виділений, швидше за все він міг проходити з напільної сторони, або зі східної [6, с. 50].

На карті (рис. 17) городище знаходиться на території населеного пункту, південніше від церкви. Майданчик з південної, частково зі східної сторін укріплений ровом та валом, із західної – р. Мельниця та утворює в плані прямокутник. Через площадку городища з північної та західної сторін проходить дорога.

Зображення укріплення на карті відповідає схемі П. О. Раппопорта, однак сліди валу із західної сторони відсутні як на карті генштабу РСЧА так, і на схемі П. О. Раппопорта.

Городище поблизу с. Нові Кошари (кв. 26-17-ЗН). Укріплення належить до групи городищ XIV ст., розташоване на плоскій заболоченій місцевості та має форму близьку до квадрату.

На схемі (рис. 18) майданчик городища розміром 55×45–50 м по периметру обведений ровом та валом (висота близько 4 м). З південного та південно-східного боку до городища примикає ще одна лінія укріплень. П. О. Раппопорт відзначив, що по кутах площадки видімі прориви валу, де можливо в давньоруський час знаходилися вежі [6, с. 102].

Порівнюючи карту відповідного квадрата (рис. 19) та схему варто виокремити наступні відмінні риси:

1. Городище знаходиться на північ від села Нові Кошари; Павло Олександрович відзначив, що городище Замчисько знаходиться між селами Старі та Нові Кошари, це пояснюється тим, що з часом с. Нові Кошари збільшувалося за площею та зміщувалося на північ.

2. Дане городище обведене лише однією лінією укріплень, не позначені картографом зовнішні, додаткові вали та рови.

3. Майданчик городища нарисований картографом округлої форми, за загальною прийнятою системою знаків, щодо зображення укріплень.

4. На карті відсутні нанесення, які б позначали помітні прориви внутрішньої лінії укріплень.

Городище поблизу с. Любче (кв. 28-18-В). Дане городище «волинського типу» (укріплення, форма яких проміжна між колом та квадратом) розташоване на схід від населеного пункту, за формою наближене до квадрата.

На схемі (рис. 20) городище наближене до правильної округлої форми, в південній частині має не чітко визначений контур. Площадка укріплена ровом та валом. З північної сторони прослідковуються залишки двох внутрішніх валів. З напільного боку зображено прорив лінії укріплень, через яку проходив в'їзд [6, с. 49].

На карті (рис. 21) городище знаходиться посеред лісу на схід від села, за формою наближене до квадрата. По периметру поселення укріплене валом та ровом. З південно-східної сторони, картографом зображене відповідними насічками, овальної форми можлива лійкоподібна яма, або невелика вежа, яка могла виконувати відповідну функцію оборони разом з лінією укріплень.

Отож, на основі вищенаведеного дослідження можна зробити наступні висновки. По-перше, схеми городищ П. О. Раппопорта та карти Генштабу РСЧА «250-метровки» є досить цінним джерелом, адже з них, ми можемо довідатися про точне місце розташування городища та прослідкувати зміну зовнішніх морфологічних ознак станом на кінець XIX ст. – 50-60-ті рр. XX ст., а також візуально відновити, реконструювати певні елементи укріплення, які були втрачені внаслідок забудови, сільськогосподарських робіт, розташування машино-тракторних станцій та ін.

По-друге, схеми та карти як джерело інформації дуже добре доповнюють одне одного: схеми дозволяють визначити форму городищ; рівень збереженості ровів та валів; наявність додаткових ліній оборони, веж, колодязів, пагорбів та ін.; карти дозволяють розглянути та визначити точне місце знаходження городища, згідно розташованих поруч наземних об'єктів (цвинтар, курган, монастир, церква, річка та ін.); наявність валів та ровів, забудови; сліди в'їзду та ін.

Внаслідок якісного картографування укріплень за загальною прийнятою системою знаків, зображення городищ Луцьк, Городище-2, Шепель, Мельниця аналогічні схемам П. О. Раппопорта.

Городища Турійськ та Камінь-Каширський залишилися поза увагою автора даної статті, адже вони позначені суцільною лінією у вигляді кола, без відповідних насічок та видимих знаків, які б позначали лінію укріплень.

Схеми городищ, які нарисував П. О. Раппопорт не завжди вірно вирізняють зовнішні морфологічні ознаки укріплень та відрізняються від зображень на картах «250-метровках».

Деякі городищ не стали об'єктом дослідження у зв'язку з тим, що значна частина укріплень давньоруського часу не була зарахована до наукового обліку П. О. Раппопорта та досліджена. В силу різних обставин на картах масштабу 1:25000 Імперською топографічною комісією та Вищим геодезичним управлінням не позначено чимало городищ.

Основною проблемою на сьогодні є те, що чимала кількість листів топографічних карт, масштабом 1:25000, які стосуються сучасної Волинської області нажаль обмежені в доступі та не дозволяють провести повноцінного дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Карты РККА масштаба 1:25000 [Електронний ресурс] // Mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej, 1939. – Режим доступу до ресурсу: <http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=USSR025R021&listtype=standard&listsort=sortoption1>.
2. Лошик Д. С. Городища X–XIV ст. Волинської землі у дослідженнях П. О. Раппопорта // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині: наук. зб. – Луцьк, 2017. – Вип. 64. – С. 114–121.
3. Лошик Д. С. Карти Генштабу РСЧА як джерело для вивчення археологічних пам'яток Західної Волині / Д. С. Лошик, І. О. Чорний // Возвягль – Звягель – Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть. – Харків: Майдан; Київ: Стародавній світ, 2017. – С. 177–183.
4. О картах РСЧА: история, факты [Електронний ресурс] // Блог SplitMaps. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://blog.splitmaps.com/2015/09/10/o-kartah-rkka-istorija-fakty/>
5. Панишко С. Д. Коршівське городище / С. Д. Панишко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2009. – №13. – С. 67–73.
6. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П. А. Раппопорт // МИА. – 1967. – №140. – 241 с.

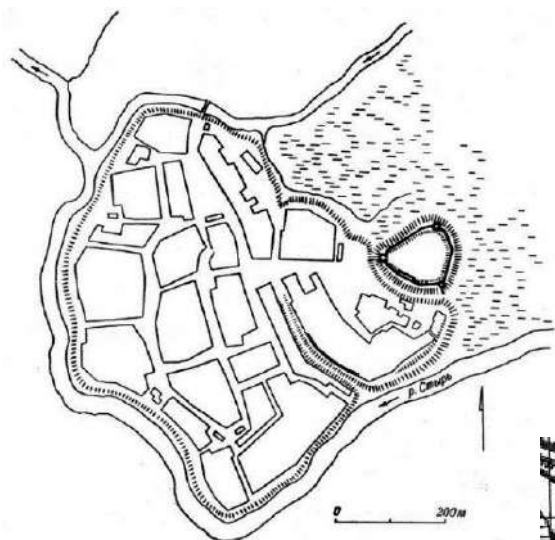

Рис. 1. Схема городища в м. Луцьк (за П.О. Раппопортом) [6]

Рис. 2. Городище в м. Луцьк (за Карти РСЧА) [1]

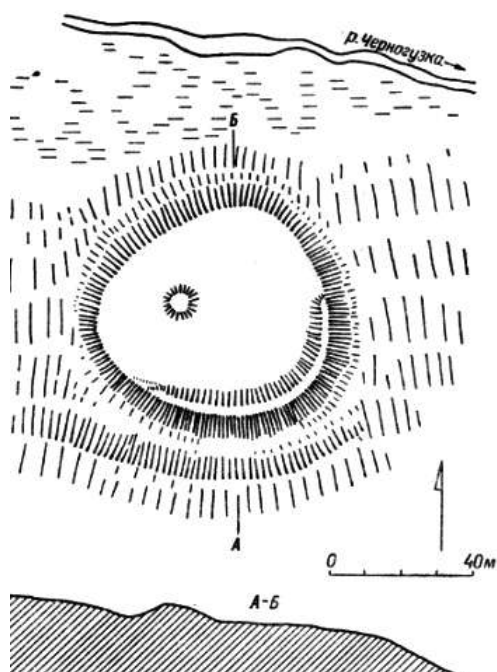

Рис. 3. Схема городища в с. Горзвин (за П.О. Раппопортом) [6]

Рис. 4. Городище в с. Горзвин
(за Карти РСЧА) [1]

Рис. 5. Городище в с. Городище-2
(за П.О. Раппопртом) [6]

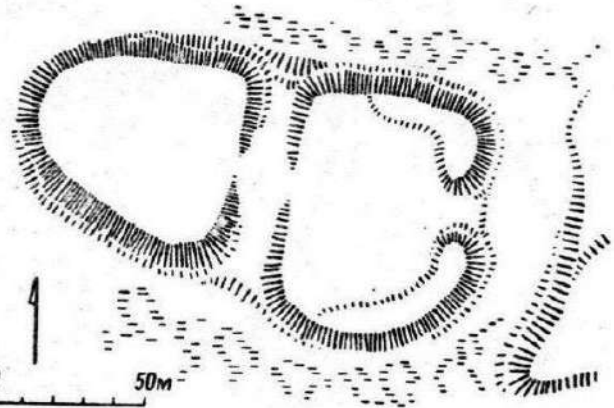

Рис. 6. Городище в с. Городище-2
(за Карти РСЧА) [1]

Рис. 7. Схема городища поблизу с. Коршів
(за П.О. Раппопртом) [6]

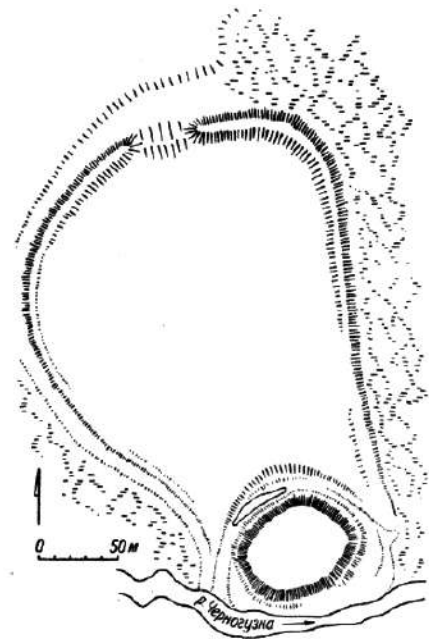
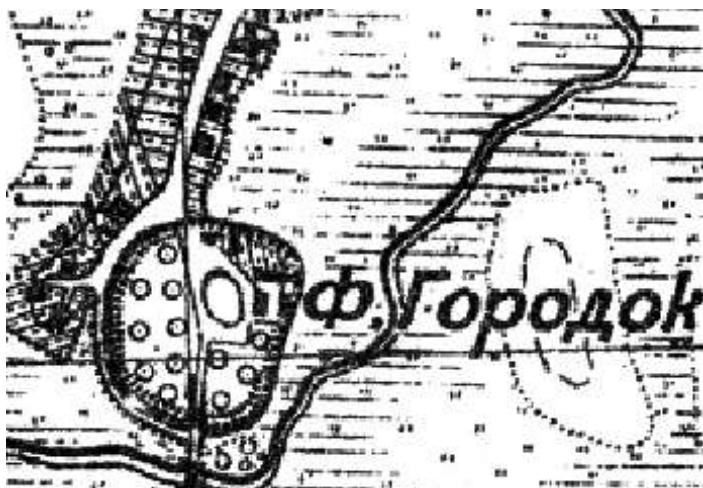

Рис. 8. Городище поблизу с. Коршів
(за Карти РСЧА) [1]

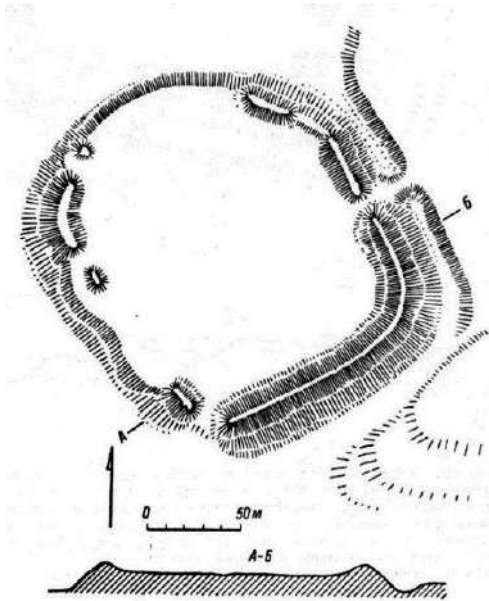

Рис. 9. Схема городища в с. Шепель
(за П.О. Раппопортом) [6]

Рис. 10. Городище в с. Шепель
(за Карти РСЧА) [1]

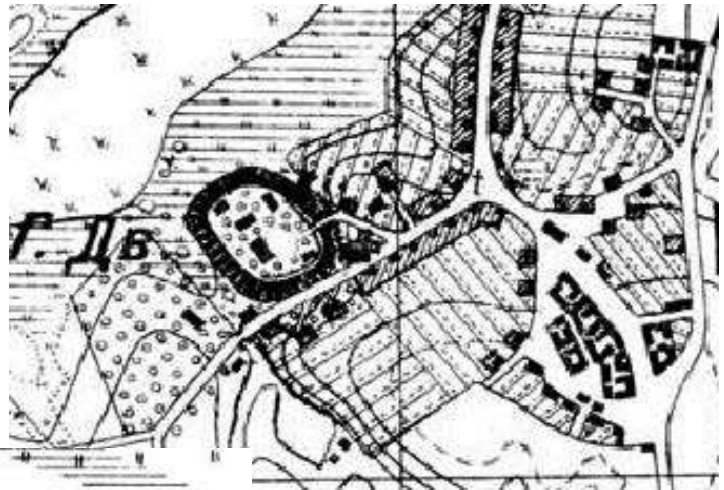

Рис. 11. Городище
поблизу с. Борочиче
(за Карти РСЧА) [1]

Рис. 12. Схема городища в с. Жидичин
(за П.О. Раппопортом) [6].

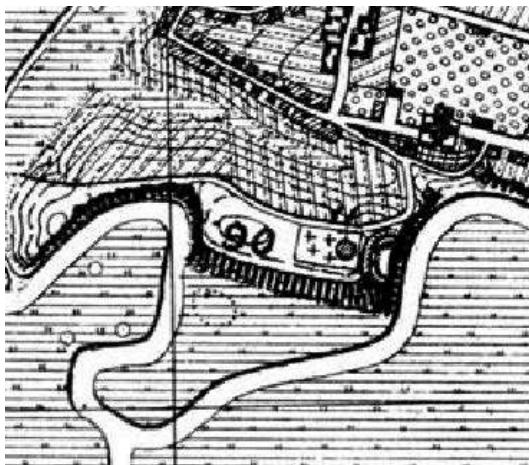

Рис. 13. Городище в с. Жидичин
(за Карти РСЧА) [1]

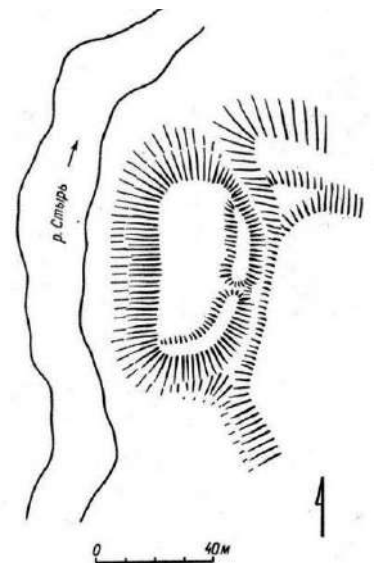

Рис. 14. Схема городища с. Одерати
(за П.О. Раппопортом) [6]

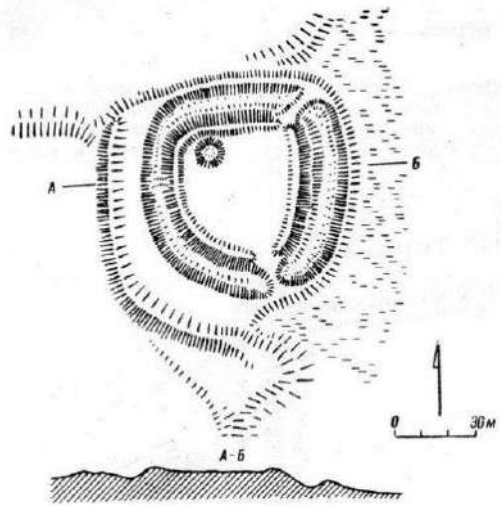
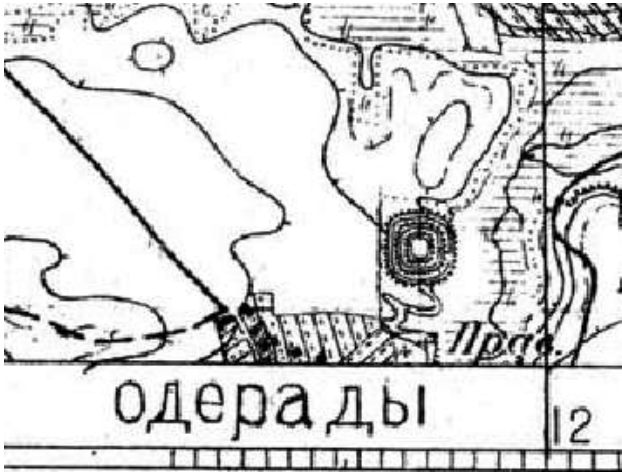

Рис. 15. Городище поблизу с. Одерати
(за Карти РСЧА) [1]

Рис. 16. Схема городища в с. Мельниця
(за П.О. Раппопортом) [6]

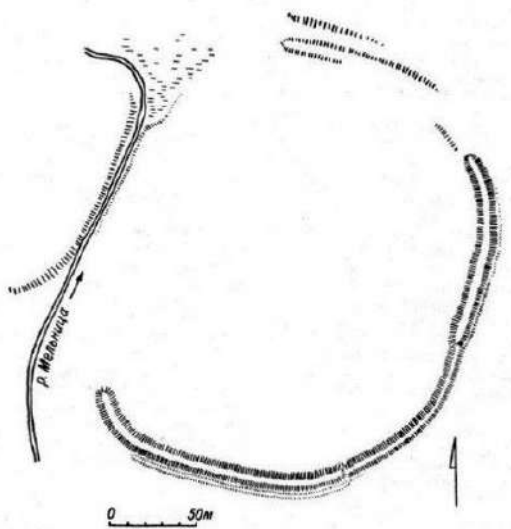
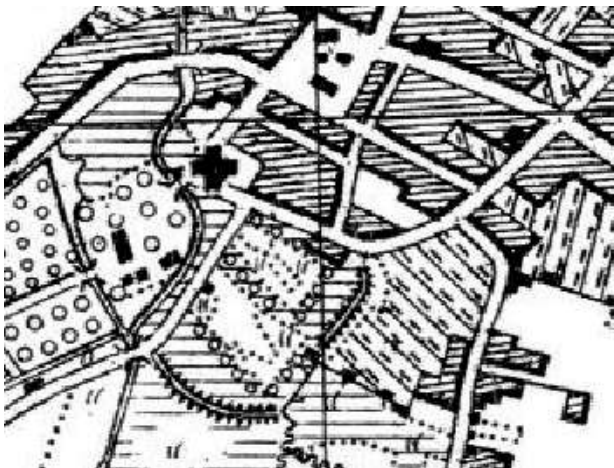

Рис. 17. Городище в с. Мельниця
(за Карти РСЧА) [1]

Рис. 18. Схема городища поблизу с. Нові Кошари
(за П.О. Раппопортом) [6]

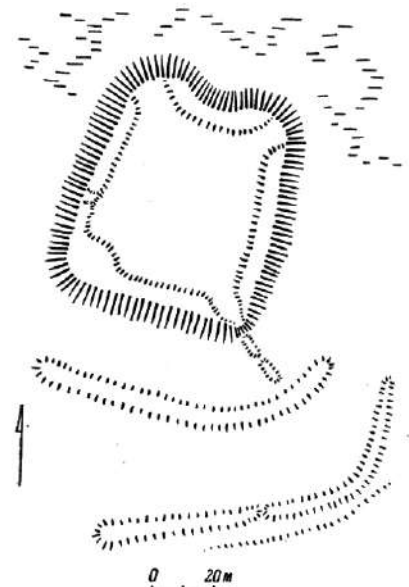

Рис. 19. Городище поблизу с. Нові Кошари (за Карти РСЧА) [1]

Рис. 20. Схема городища поблизу с. Любче (за П.О. Раппопортом) [6]

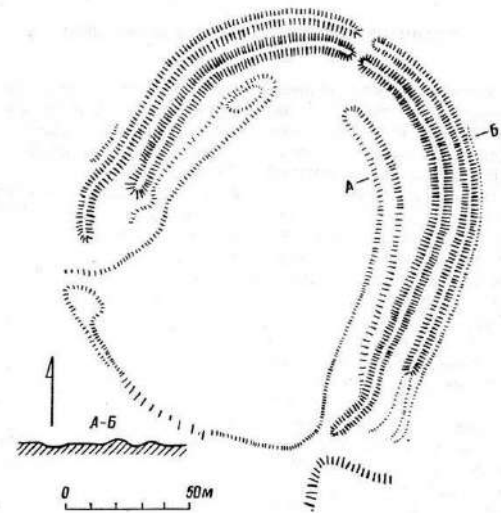
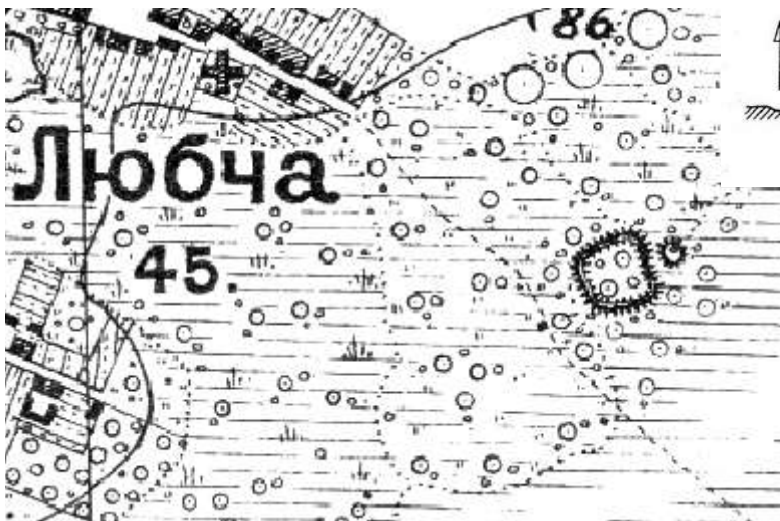

Рис. 21. Городище поблизу с. Любче (за Карти РСЧА) [1]